ژورنال بین المللی فرهنگ پوهنتون تخار

Research Article

نویسنده مسوول: نجم الدین یولداش
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴ / ۸/ ۲۰
تاریخ قبول: ۱۴۰۴/ ۱۰/ ۱۲
تاریخ نشر: ۱۴۰۴/ ۱۱/ ۳۰

تخار- ینگی قلعه تومنی‌نینگ جرباشی قیشلاغیده‌گی اؤزبیک خلقی آره‌سیده قؤللنه‌دیگن آغزه‌کی اصطلاح‌لر

پوهنوال نجم الدین یولداش
عضو کادر علمی دیپارتمنت زبان و ادبیات اوزبیکی پوهنتون تخار
ایمیل: najmuddinyuldash50@gmail.com

خلاصه
اؤزبیک تیلی بای و سپر قیرره خلق تیلی‌دیر. اون‌ینگ قیمت‌بها قتلم‌لریدن بیری دی‌الیکت‌لر و آغزه‌کی خلق نطقیده سقلنیب قالگن محلي اصطلاح‌لردیر. هر بیر حدودنینگ اؤزیگه خاص تیلی، عباره‌لری و لقب‌لری، بو فقط‌گینه سؤز ایمس، بلکه خلق‌نینگ دنیا قره‌شی، قدریت‌لری و کولگی مدنیتی‌دیر. قوییده‌گی مقاله‌ده ینگی قلعه تومنی‌نینگ جرباشی قیشلاغیده خلق آره‌سیده ایشله‌تیله‌دیگن ایریم خاص سؤز و اصطلاح‌لر تؤپلنه‌دی، تحلیل قیلینه‌دی و اولرنینگ لینگویستیک، سمانتیک و مدني جهت‌لری یاریتیب بیریله‌دی.

تەینچ سؤزلر: جرباشی لهجه‌سی، محلي لېکسیکه، اؤزبیک خلق تیلی، لهجه‌وي بیرلیک‌لر، خلقانه تعبیرلر، تیلشناسلیک.

ORAL IDİOMS USED AMONG THE UZBEK PEOPLE İN JARBASHİ VİLLAGE OF YANGİ QALA DİSTRİCT, TAKHAR

Abstract
The Uzbek language constitutes a complex and stratified national linguistic system. Its most salient assets include dialectal substrata and locally rooted phraseological units that have been transmitted through oral folk discourse. Each geographical area exhibits its own set of phonological, lexical, idiomatic, and appellative features—elements that function not only as linguistic units but also as indices of communal worldview, sociocultural values, and humor practices. The present study assembles and analyzes a body of dialect-specific lexemes and idiomatic expressions attested among speakers in Jarbashi village of the Yangiqala district. These units are systematically collected and examined about their linguistic structure, semantic properties, and ethnocultural significance.
Keywords: Jarbashi dialect, local lexicon, Uzbek folk speech, dialectal units, folk expressions.

کیریش

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیمِ. الحمد الله رب العالمین و العاقبة اللمتقین و الصلواة و السلام علی رسوله محمد و علی آله و صحبه اجمعین.

حمد و ثنا الله تعالی‌گه بولسین کی، بیزنی علم و معرفت نوری بیلن یاروغ قیلدی، بیزگه عقل و فهم عطا قیل‌دی و توغری یولگه هدایت قیلدی. الله تعالی‌گه بی‌پایان شکرلر بولسین کی، هر نعمت‌نینگ اصل سرچشمه‌سی الله تعالی دیر و هر موفقیت الله تعالی‌نینگ فضل و کرمیدن دیر.

سلام و درودلار عالم‌لرگه رحمت بولگن حضرت محمد مصطفی ﷺ گه، اونینگ پاک یارلری و صادق صحابه‌لریگه بولسین کی، انسانلرنی نادانلیقدن علم‌گه، ظلمتدن نورگه هدایت قیلدی‌لر.

اوشونده ی معلوم کی، تیل انسانیت حیاتیده اینگ مهم واسطه‌لردن بیریدیر. ت‌یل آرقه‌لی آدملر فکر و حس-تویغولرینی بیان قیله‌دی، بیلیم و تجربه‌نی اولاددن-اولادگه یېتکزه‌دی. ت‌یل اجتماعي ملاقات، مدنیتنی رواجلنتیریش و جمعیتنی بیرلشتیریشده مهم رؤل اؤینه‌یدی. تیل اوستیده آلیب باریلگن علمي تدقیقاتلر اېسه اونینگ ترکیبی، رواجلنیشی و انسان فکرلشیده‌گی اؤرنینی چوقورراق توشونیشگه یاردم بېره‌دی. ت‌یلنی اؤرگنیش و تدقیق قیلیش انسانیت نینگ مدني میراثینی سقلش، ینگی بیلیملر یره‌تیش و ملاقات مدنیتینی رواجلنتیریشگه خدمت قیله‌دی. قرآنکریم تیلنی انسانیت اوچون الله تعالی‌نینگ اولوغ نعمتی صفتیده تعریفله‌یدی. ت‌یل آرقه‌لی انسان فکرینی، حس-تویغولرینی افاده قیله‌دی و بیلیملرنی اولاددن-اولادگه یېتکیزه‌دی. الله تعالی قرآنده تورلی خلق و تیللرنی یره‌تگنینی بیلدیره‌دی:

﴿وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا﴾ {سورهٔ حجرات، آیهٔ ۱۳}

ترجمه: بیز انسانلرنی تورلی شقابلر (خلق و ملتلر) و قب‌یله‌لرگه بۆلدیک، شونده اولر بیر-ب‌یرینی تنیب، توشونیب و حرمت قیلیب یشه سینلر. بو آیت تیل و مدنیتلر آرقه‌لی آدملر بیر-ب‌یرینی تنیشی، حرمت قیلیشی و بیرلشیشی اوچون اېکنینی کۆرسته‌دی.

شونینگدېک، قرآنده سۆز و نطق نینگ کوچی و اهمیتی هم تأکیدلنگن. ت‌ۆغری سۆز، حقق و عدالتنی افاده اېته‌دی، ناتۆغری سۆز اېسه ضرر یېتکزه‌دی. شو باعث، ت‌یل نه‌فقط ملاقات واسطه‌سی، بلکه علم، اخلاق و اجتماعي عدالت واسطه‌سی صفتیده هم مهم‌دیر. الله تعالی یوقارده گی آیت ده انسانلرگه خطاب قیلیب، بیزنی تورلی ملت‌لر، خلق‌لر و قبیله‌لرگه بولیب یرتگنینی بیان قیله‌دی. «شُعوب» کته‌راق جماعت‌لرنی، «قبایل» ایسه کچیک‌راق گروه‌لرنی انگلته‌دی. بو بولینیش انسان‌لر آره‌سیده فرق و امتیاز قیلش اوچون ایمس، بلکه «لِت‌َعارَفُوا» یعنی بیر-بیرینی تانی‌ش، بیلیش و تفاهم قیلش اوچون دیر.

بو آیه شونی کورسته‌دی‌کی، تورلی تیل، رنگ، قوم و فرهنگ الله تعالی‌نینگ حکمتلی یره‌تیشی‌دیر. اسلامده بو فرق‌لر فخرلنیش سبب ایمس، بلکه همکارلیک، احترام و اتحاد سببی بولیشی لازِم. الله تعالی انسان‌لرنی بیر-بیرگه دشمن ایمس، بلکه آشنا، همدرد و همکار بول‌یشی‌نی تاکیدله‌یدی.

یوقاریده گی آیت‌نینگ ادامه‌سیده الله تعالی شونی مرحمت قیله‌دی:

﴿إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِندَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ﴾{سورهٔ حجرات، آیهٔ ۱۴} ترجمه: الله تعالی‌نینگ حضوریده اینگ عزیز انسان، تقوادار انسان‌دیر.

بو جمله شونی بیان قیله‌دی‌کی، انسان‌نینگ قیمتی نسب، قوم یا قبیله‌سی بیلن ایمس، بلکه تقوا، اخلاق و صالح عملی بیلن اولچنه‌دی. بو آیه انسان‌لر آره‌سیده برابرلیک، برادرلیک و احترام اصللرینی برقرار قیله‌دی. اسلام قره‌شیدن همه انسان‌لر بیر اصل‌دن یرتیلگن و هیچ‌کیم باشقه‌لردن قوم یا نَسَب سببلی اوستون ایمس. حقیقی اوستونلیک فقط تقوا و نیک عمل بیلندیر.

شونگه بناء تیل و اونینگ لهجه‌لری انسانیت مدنیتی و ملاقاتی نینگ اساسي عنصریدیر. هر ب‌یر لهجه اؤز خلقی نینگ تاریخینی، عنعنه‌لری و مدني میراثینی افاده‌له‌یدی. شو باعث، لهجه و ت‌یل اوستیده آلیب باریله‌دیگن علمي تدقیقاتلر جوده مهم‌دیر. تدقیقاتلر آرقه‌لی تیل و لهجه‌لر رواجلنیشی، اؤزارا تأثیری و جمعیته‌گی اؤرنی انیقلنه‌دی. شون‌ینگدېک، بو تدقیقاتلر آرقه‌لی تیلنی اسره‌ب-

اویلش، ینگی اولادګه یېتکیزیش و ملاقات مدنیتینی رواجلنتیریش امکانیتی پیدا بۆله‌دی. ت‌یل و لهجه‌لرنی اۆرګنیش، شونینګدېک، خلق‌ارا ملاقاتده ثمره‌لی علاقه و مدني توشونیشنی آشیره‌دی.

خلق آغزه‌کی نطقیده اوچره‌یدیګن لېکسیک بیرلیک‌لر، اینیقسه، محلي لهجه و شیوه‌لرده ایشله‌تیله‌دیګن کنایوي، یاکه اۆبرزلی سۆز و عباره‌لر خلق‌نینګ تفکری، تورموش طرزی و اجتماعي مناسبت‌لرنی عکس اېتتیرووچی مهم تیل بایلګی‌دیر. هر بیر حدود، حتی قشلاق درجه‌سیده هم اۆزیګه خاص اتمه‌لر، کنایوي تعبیرلر موجود بۆلیب، اولر تیلشناسلیکده هلی تۆلیق اۆرګنیلمه‌ګن قیمتلی قتلمنی تشکیل اېته‌دی.

اوشبو مقاله‌ده ینګی قلعه تومنی‌نینګ جرباشی قیشلاغی اهالیسی آره‌سیده ایشله‌تیله‌دیګن، لېکن رسمي تیلده اوچره‌می‌دیګن ایریم آغزه‌کی اصطلاح‌لر مثلاً: آپیشمه، بۆلتک-سۆلتک، پیسمیق، سۆزم پۆلات کبی سۆز و عباره‌لر اۆرګنیله‌دی. بو اصطلاح‌لرنینګ سیمانتیک تحلیلی، اولرنینګ افاده اوسلوبی، مدني یوکلمه‌سی و ایشله‌تیش کانتېکستی انیقلنیب، تیلده‌ګی اۆرنی کۆرسه‌تیله‌دی.

ایش‌نینګ اساسي مقصدی، البته، محلي خلق آره‌سیده کېنګ ایشله‌تیله‌دیګن لېکسیک بیرلیک‌لرنی ی‌ازمه شکل‌ګه کېلتیرتیب، اولرنی علمي جهتدن توصیف‌لش، کېینچه‌لیک اولرنی دیالوګ تدقیقات‌لرده فایده‌لنیش اوچون منبع صفتیده تیارلشدن عبارت. شو بیلن بیرګه، سۆزلرنینګ حاضرګی زمان تیلشناس‌لیګیده‌ګی اۆرنی و اولرنینګ مدني- معنوي یوکلمه‌سینی انیقلش هم او، شو ایش‌نینګ دالضرب جهتی‌دیر.

جرباشی قشیلاغی حقیده قیسقچه معلومات

جرباشی قیشلاغی، تیل و مدنیت‌نینګ تیریک منبعی تاجکستان دولتی‌نینګ شمالي حدودیده جایلشګن جرباشی قیشلاغی، تخار ولایتی‌نینګ ینګی قلعه تومنی‌ګه قره‌شلی بۆلیب، بو یېرده تخمیناً بیر مینګ نفر اهالی استقامت قیله‌دی. قیشلاق اهالیسی اساساً دهقانچیلیک، چارواچیلیک و عادی کسب و هنرلر بیلن شغللنه‌دی. اوشبو حدوده‌ګی اجتماعي حیات، عرف وعادت و تیل بایلیګی عصرلر دوامیده آغزه‌کی عنعنه‌لر اساسیده اولاددن اولادګه اۆتیب کېلماقده.

اهالی‌نینګ 90 فایزدن آرتیغی اۆزبېک ملتی‌ګه منسوب بۆلیب، اولر اۆزبېک تیلی‌نینګ محلي شېوه‌سیده سۆزلشه‌دیلر. عیناً شو سببلی جرباشی قیشلاغی اۆزبېک تیلی دیالیکت‌لرینی اۆرګه‌نیشده مهم منبع بۆلیب خدمت قیله‌دی. بو حدوده‌ګی آغزه‌کی نطقده سقله‌نیب قالګن اصطلاح‌لر، عباره‌لرو خلقانه تعبیرلر اۆزی‌نینګ اۆزی‌ګه خاصلیګی بیلن اجره‌لیب توره‌دی و اۆزبېک تیلشناسلیګی‌ګه بای موادنی تقدیم اېته‌دی. قوییده‌ګی اصطلاح‌لر کبی.

آپیشمه

یوزی شیشګن، سېمیز، قاپ –قاره یاکه اۆزینی بیلمه‌یدیګن آدمګه کنایه بیلن ایتیله‌دی. کۆپراق اېرککلرګه نسبتاً ایشله‌تیله‌دی. فونیتیک جهت: «آپ» تاووشی کتته و یاییلګن نرسه‌نی تصویرلیدی. مسخره، مېنسی‌مسلیک و آزګینه یېنګیل کمسیتیش اوچون قۆللنیله-دی.(عادلی، محمد نادر. ۱۴۰۳).

آپساوور

جوده کۆپ آوقت یېب، آچ کۆزلیک قیله‌یاتګن آدمګه ایتیله‌دی. قریناش سۆز: «سۆریب یېدی»، «یوتیندی». اچچیق تنقید یاکه کولګی مقصدیده ایشله‌دی. (فایق، امان الله، ۱۴۰۳)

آلباستی

خلق اعتقادیده‌گی عیاللرگه ضرر یپتکیزووچی جین؛ بو یپرده آدمنی «دپوگه اؤخشه‌گن دپب اتش. بونده فولکلوریک علاقه بار. بوتون ترک دنیاسی فولکلوریده موجود. قورقینچلی، یاووز، سلبي کوچ اپگه‌سی بؤلگن اؤبرزده ایشله‌تیله‌دی.(تاشبای، حاجی، ۱۴۰۳)

آقالمس

تیلینی تیالمه‌یدیگن، همه جایده گپیره‌ویره‌دیگن آدم. «آقیش» گپ آقیب چیقیش؛ «آقالمس» دایم آقیب توره‌دیگن، اؤزینی تؤخته-تالمه‌یدیگن، گپیگه گپ تاپیب بؤلمه‌یدیگن آدمگه ایتیله‌دی. کنایه‌لی، سلبي توسده ایشله‌تیله‌دی.(سردار، شمس الدین، ۱۴۰۴)

آیغیر

کوچلی، غضبلی، بعضیده جاهل یاکه یاوایی حرکت قیله‌دیگن اپرککک. اصل معناسی، اپرککک آت (اجره‌تیلگن، کوچلی) بو یپرده کنایه بیلن آدمگه نسبتاً ایشله‌تیله‌دی. نطقده مسخره، طعنه، سلبی توصیف رؤلده ایشله‌تیله‌دی.(حاتمی، محمد صدیق، ۱۴۰۳)

آیو- آیغیر

یاوایی اپرککک آت (آیغیر آت) عادتده کوچلی، تؤختاوسیز، تپکیرجانوار صفتیده. محلي قؤللنیشی تپکیر، عصبي، اؤجر و قتتیق فعل‌لی آدمگه کنایه یاکه طعنه صفتیده ایتیله‌دی: «آیو بؤلیب کپتدی بو باله، گپ اپشیتمیدی» بو سؤز سیمانتیک جهتدن جانوردن انسانگه کؤچگن و استعاره طرزیده ایشله‌تیلماقده. حرکتلی‌لیگی، بپ‌تؤختاولیگی بیلن آدمگه اؤخشه‌تیش بو خلق تیلی‌نینگ اؤبرزلی کوچینی کؤرسته‌دی. سلبي یاکه آگاهلنتیرووچی توسده، نظارتدن چیققن فعل-اطوارنی تعریفلش اوچون ایشله‌تیله‌دی.(حیدری، محمد بشیر، ۱۴۰۳)

اشکمر

اصل معناسی ییلاندن کتته‌راق، ببلی یوغان، سیرغه‌لووچی جانوردیر. ایریم حدودلرده بو حیوان حقیده قؤرقینچلی افسانه‌لر و آغزه‌کی روایت‌لر هم موجود. محلی قؤللنیشی سلابتلی، گوده‌لی، ساکن یوروچی لپکن ایچ- ایچیدن خوفلی« اشکمردپک یوریبدی-لپکن کیم بیلسین، نیمه اؤیله‌یاتگنی!» یعنی حیوان‌دن آدمگه کؤچگن میتافوریک لقب. «اشکمر»نینگ جسماني خصوصیت‌لری (کتته‌لیک، ببل-نینگ یوغانلیگی، سیرغه‌لیش) آدم‌نینگ کوتیلمه‌گن خوف‌لی طبیعتی بیلن قیاسلنگن. کؤپینچه سلبي، بعضی‌ده احتیاط کارلیک بیلن ایشله‌تیله‌دی.(صدیقی، عطاأالله، ۱۴۰۴)

ایسقیرتی

جوده افلاس، ترتیب‌سیز بپ‌پروا آدم. مثال: «ایسقیرتی‌دپک کیینیب آلیبسن»، ایسقیرتی بؤلیب یورمه!» «ایسقیرت »سؤزی‌دن آلینگن. یو یپرده «ی» قوشیمچه‌سی بیلن تأکیدلنگن سلبي صفت حاصل قیلینه‌دی. تنبیه و کایش بیلدیرووچی افاده‌دیر. کؤپراق تشقی کؤرینیش و بپ‌ترتیب‌لیک حقیده ایتیله‌دی.(صدیقی، ظریف، ۱۴۰۴)

اؤلیمسه

تیریشسه هم فایده چیقمه‌یدیگن، بپ‌فایده حرکت قیله‌یاتگن، قؤلیدن ایش کپلمه‌یدیگن آدم‌گه ایتیله‌دی. مثال، بو باله اؤلیمسه، نیمه دپسه هم توشونمه‌یدی. «اؤلماق» (یؤق بؤلیش) »مسه» (حرکت قیلسه هم) نتیجه‌سیز، توگه‌گن یاکه کوچسیز حرکت معناسینی بیلدیره‌دی. امیدسیزلیک، حوصله‌سی بیر بؤلگن حالت‌گه نسبتاً ایتیله‌دی. کؤپینچه اچینیش یاکه تنقید آهنگیده ایشله‌تیله‌دی.(صدیقی، ظریف، ۱۴۰۴)

اؤبیر

حرکت‌چن، چققان، اما حیله‌لی یاکه سلبي نیت‌لی. دسترخوان اوستیده ؤلتیرگنده باشقه‌لرْ باشقه‌لرنی حقینی چققان‌لیک بیلن ییه‌یاتگن آدمگه ایتیله‌دی. «اؤبیر» کپتماق فعلی‌گه باغلیق؛ تپز حرکت قیلیش، حتا باشقه‌نینگ حققینی آلیش کبی معناده ایشله‌تیله‌دی. کؤپینچه حرکتچن‌لیک بیلن بیرگه سلبي نیت‌نی انگلته‌دی. ایریم حاللرده اپسه مقتاو اره‌لش ایشله‌تیله‌دی.(جلیلی، حسیب الله، ۱۴۰۴)

اپله‌مه‌سنگ

اجتماعي مناسبتنی یؤقاتگن، هپچ کیم بیلن تیل تاپیشه آلمه‌یدیگن، آدم‌لرگه اره‌لشمه‌یدیگن آدم‌گه ایتیله‌دی. مثال: اپله‌مه‌سنگ بؤلیب-سن، بیر کیشی بیلن چیقیشه‌آلمه‌یسن. »اپل»(اخلاق، آدملر)+ «اپمس»+«سن»= جماعه گه یات، تن آلینمه‌گن آدم. اجره‌تیش، جمعیتدن چپتله‌تیش معناسیده سلبي توسده ایشله‌تیله‌دی.(جلیلی، حسیب الله، ۱۴۰۴)

بپسویق

تشقی کؤرینیشی یاقیمسز ، بد شکل یاکه غیر طبیعي قیافه‌لی آدمگه نسبتاً کنایه‌وی طرزده ایتیله‌دی. مثال، انه اوشه بپسویق باله ینه کپلدی. «سویق» (سویک‌لی)، یقین کؤرگن) سؤزی‌نینگ بپ_ آلد قؤشیمچه‌سی بیلن حاصل بؤلگن. یعنی یاقیمسیز، سپوگی‌گه لایق اپمس دپگن معنانی انگلته‌دی. فونیتیک آهنگی لحاظدن: بپ‌سویق سلبي اورغولی ، رد اپتووچی، ساوق آنگلی سؤزدیر. عادتده مسخره، مپنسمس‌لیک یاکه جماعه‌ده کمسیتیش معناسیده ایشله‌تیله‌دی. ایریم حاللرده اپسه قووناق طعنه صفتیده هم ایشله‌تیله‌دی.(جلیلی، حسیب الله، ۱۴۰۴)

بؤلتک-سؤلتک

ترتیب‌سیز، هرخیل رنگده‌گی بیر-بیری‌گه ماس کپلمه‌یدیگن -باش کییگن آدم. «بؤلتک» و «سؤلتک» اؤزارا آهنگدارلیک بیلن افلاس، ناموافق، چیل‌پرچین حالتنی افاده‌لیدی. یامغیرده ایشیب قالگن کییم یاکه چله-چولپه کییگن آدم حقیده ایشله‌تیله‌دی.(خالدبپک، عبداللطیف، ۱۴۰۴)

برزنگی

جوده کتته، آغیر، بدجهل یاکه قؤرقینچلی آدم. مثال: برزنگی آدم یوریبدی، هپچ کیمگه پروا قیلمه‌یدی. اصلیده بو سؤز منبع‌لرده فارسي افسانوي اؤبرزلر بیلن باغلنه‌دی . بو اتمه یاردمیده کتته‌لیک و قؤرقینچلی کؤرینیش کولگی یاکه مسخره بیلن اره‌لشتیریله‌دی. ایریم حاللرده صلابت‌لی آدمنی هم افاده‌له‌یدی.(جلیلی، حسیب، ۱۴۰۴)

بؤزیره‌یمه

ییغله‌وپره‌دیگن، دایم شکایت قیله‌دیگن، شاوقین کؤتره‌دیگن آدمگه ایتیله‌دی. مثال: بؤزیره‌ییب یوره‌ویره‌دی، تینمه‌یدی. «بؤز» (ییغلش)+«ریمه» =کؤپلیک، دوامي‌لیک‌نی بیلدیره‌دی. تینگلاوچیده چرچاق و حوصله‌سیزلیک اویغاته‌دیگن آدمنی افاده‌لیدی. تنقید آهنگیده، آدم‌نینگ عصبگه تیگووچی عادتینی بیلدیره‌دی.(مصلح، سهراب، ۱۴۰۴)

پنگه‌وه

کؤریم‌سیز، کلته بؤیلی، تنه‌سی غلطی شکلده‌گی آدم. مثلا: پنگه‌وه آدمده‌ی یوره‌دی، هپچ نرسه توشونمه‌یدی. بو سؤز فونیتیک جهتدن هم قوله‌شی یقین، ضعیف، بخت‌سیز حالتنی اپسلته‌دی. کولگی و کمسیتیش نیتیده ایشله‌تیله‌دیگن مسخره‌لی لقب‌دیر.(تاشبای، حاجی، ۱۴۰۴)

پیسمیق

قۆرقاق، سست، آرقه‌گه تارته‌دیگن، جرات‌سیز آدمگه ایتیله‌دی. مثلاً: پیسمیق بۆلیب، ایککی آغیز گپنی هم ایتالمه‌دی. «پیسمیق» سۆز جهتدن پیشمه‌گن، چله پیشگن، اۆزیگه ایشانمه‌یدیگن آدم اۆبرزینی بهره‌دی. جوده تنقیدي، سلبي آهنگده ایشله‌تیله‌دی. عادتده جسور بۆلیشی کهرەک آدم جرات‌سیزلیک قیلگنده قۆللنه‌دی. سلبي قۆرقاقلیک یاکه عاجزلیکنی افاده‌لش اوچون.(خالدبېک، عبداللطیف، ۱۴۰۴)

تالپیش

آرتیقچه وزنلی،آغیر، سېکین حرکت قیله‌دیگن آدمگه ایتیله‌دی. مثلا: تاپیش بۆلیب قالیب‌سن، آزگینه یور! بو سۆزنینگ اۆزی حرکتگه اورغو بهره‌دی- قیین یوریش، شلویرش حالت‌لری تصویرلنه‌دی. تنه آغیرلیگی یاکه دنگسه‌لیک بیلن باغلیق تنقیدی لقب‌دیر.(یولداش، نجم الدین، ۱۳۹۰)

توپپه‌توزو:

جوده انیق، هېچ قنده‌ی نقصان‌سیزیاکه تۆغری، بعضی‌ده کولگی بیلن ایتیله‌دی. مثال: توپپه‌توزو گپنی ایتدی، توپپه‌توزوو تېلبه بۆلیبدی. «ت»(تۆلیق)+«توزو»(تۆغری، ساز). بو بیریکمه کوچلی تأکیدنی بیلدیره‌دی. یاکه مقتاو، یاکه هجو معناسیده کېلگن. یارقین افاده بهریش اوچون ایشله‌تیله‌دی. کانتېکست‌گه قره‌ب سلبي یاکه ایجابي بۆلیشی ممکن‌دیر.(صدیقی، عطاأالله، ۱۴۰۴)

تۆرسه‌لق:

کلته بۆیلی، ترنگ گوده‌لی، لېکن عادتده ناقولی حرکت قیله‌دیگن سهمیزگینه آدمگه ایتیله‌دی. مثال: تۆرسه‌لق آدم یوریبدی هر اېشیک- که باش اوره‌دی. فونیتیک جهتدن «تۆر» (تیقیلیش،یاپیلیش) و «سه‌لق» (اېرکین حرکتده‌گی نرسه) بیریکمه‌سیدن اۆخشتمه طرزیده حاصل بۆلگن. بو اتمه سلبي و کنایه‌وی آهنگده ایشله‌تیله‌دی، عادتده اۆزینی بیلمه‌گن یاکه بې‌ترتیب آدمگه ایتیله‌دی.(جلیلی، حسیب الله، ۱۴۰۴)

جیلیم‌بیر

حرکتچن، یلتیراق کۆرینیش‌گه اېگه، مبین، بیراق ایشانچ‌سیز یاکه سیللیق آدمگه ایتیله‌دی. مثلاً: جیلیم‌بیر بۆلیب، همه‌نی الده‌ب یوره‌دی. بو سۆز تاووش جهتدن هم سیللیق‌لیک، سیرپه‌نیش معنالرینی اېسلته‌دی. بو اۆبرزلی کنایه، آدم‌نینگ یوریش-توریشی‌ده‌گی صنعي‌لیک یاکه ایشانگولیک درجه‌سیگه تعلقلی‌دیر. کۆپراق الده‌مچی، اۆزینی یاقیملی کۆرسه‌تیشگه اورینیش صفتیده تلقین قیلینه‌دی.(محمدی، حبیب الله، ۱۴۰۴)

دورخیال

یوریش- توریش، قیافه‌سی یاکه گپ- سۆزی عادته‌گیدن فرقلی، غلطی آدم گه ایتیله‌دی. مثلاً: بو آدم دورخیال بۆلیب قالگن، نیمه‌نی ایتماقده اۆزی!؟ سۆزنینگ اۆزی «غلطی تاووش‌گه»اېگه بۆلیب، مقدس‌لیک، شبه‌لی حالت یاکه سرلی خطی-حرکت‌گه اشاره قیله‌دی. گاه کولگی، گاه اېسه احتیاط کارلیک بیلن ایتیله‌دی. عادتده معیار دن چیقیب کېتگن آدم‌گه ایتیله‌دی.(حاتمی،بی بی گل، ۱۴۰۳)

دۆلته

کتته‌کان، سېمیز، قۆپال آدم‌گه ایتیله‌دی. مثلاً: دۆلته آدمنی ایشیکدن اۆتکزالمه‌یسن. کیچیک بۆغینی، اورغولی سۆز بۆلیب، کتته‌لیک و آغیرلیکنی بیلدیره‌دی. بو سۆزدن باشقه اتمه‌لرهم حاصل بۆله‌دی. مثلاً: دۆلته پۆپسه قسماً سلبي مسخره‌لی سیمانتیک یوکلمه بار. بیراق ایریم جایلرده شونچه که کۆرینیش تعریفی صفتیده هم ایشله‌دی.(جلیلی، حسیب الله، ۱۴۰۴)

رۆپېک

سېمیز، دۆمه‌لاق یوزلی، کۆپ حاللرده سېکین حرکت قیله‌دیگن و سویونچه آدم‌گه ایتیله‌دی. مثلاً: رۆپېک آدمه‌ی چیقیبدی، هر جایده کۆزگه تشلنه‌دی. بو سۆز شکلی و آهنگی اۆزیده دۆمه‌لاقلیک، شیشگن‌لیکنی عکس اېتتیره‌دی. «رۆپ» تاووشی، یومه‌لاق نرسه‌گه اۆخشش‌لیک، «پک» ایسه کیچیک‌لیک یاکه یومشاقلیکنی بیلدیره‌دی. کولگی اره‌لش تنبیه صفتیده ایشله‌تیله‌دی. تشقی کۆرینیش‌گه عاید مسخره معناسینی انگلته‌دی.(شیرین، کاکا، ۱۴۰۴)

ساندیرخلش

بیرار نرسه‌نی غلطی آواز بیلن (تاووش چیقریب)، صنف-حددن تشقری طرزده قیمیرله‌تیش یاکه چیقه‌تیش. قۆینی ساندیرخله‌تیب یوردی، بوتون قشلاق اېشیتدی. «ساندیر» +«اخلش»تاووش بیریکمه‌سی-کوچلی، بې‌پروا حرکت یاکه بې‌ترتیب شاوقیننی بیلدیره‌دی. کۆپراق عادتدن تشقری و یاقیمسیز خطی حرکت‌گه کنایه‌دیر.(مصلح، محمد عارف،۱۴۰۴)

سۆله‌مه

سۆله‌مه سۆزی ایریم حدودلرده شکایت‌گوی دېگن معناده ایشله‌تیله‌دی اما جرباشی قیشلاغیده، قنده‌ی ایش تاپشیریلسه هم بجره آلمه-یدیگن، قۆلیدن ایش کېلمه‌یدیگن ناپسند، دنگسه آدمگه ایتیله‌دی. مثال: سۆله‌مه باله، عادي ایشنی هم اېپله‌یالمه‌یدی. بو اتمه، قابلیت-سیزلیک و دنگسه‌لیکنی تنقید قیلیش اوچون ایشله‌تیله‌دی. مسخره و حوصله‌نی آلیش آهنگی بار. (خالدبېک، عبداللطیف)۱۴۰۴

سۆزم پۆلات

اوزون، لېکن ایشگه یره‌میدیگن بېکاره آدمگه ایتیله‌دی. بعضیده قوروق گېپره‌دیگن، ایش قیلمه‌یدیگن کیشی‌لرگه هم ایتیله‌دی. مثلا: آسسین سېن سۆزم پۆلاتنی، بیر بوشکه سوونی هم کۆتره‌آلمیسن.

یۆقاریده‌گی عباره‌نینگ آهنگی کنایه‌لی و کولگیلی‌دیر. «پۆلات» مستحکم دېگنی بۆلسه‌ده، بو یېرده تشقی کۆرینیشی‌گینه مستحکم، لېکن عملده هېچ نرسه‌گه یره‌میدیگن آدم نظرده توتیله‌دی. «سۆزم» یعنی فقط گپ، ایش یۆق. هزل‌آمیز و سلبي بېکارچیلیک، ثمره‌سیز اوزون بۆی اوچون ایشله‌تیله‌دی.(خالدبېک، عبداللطیف، ۱۴۰۴)

سېکساویل

تشقی کۆرینیشی یاکه یوریش توریشی بیلن اۆزینی گویاکه زمانوي کۆرستووچی، لېکن اصلیده صنعي، بېگانه، عادتگه یات آدمگه ایتیله‌دی. مثلاً: سېکساویل بۆلیب یورمه، اۆزلیگینگنی اونوتمه!

البته بو اۆزبېک تیلی‌گه چېتدن اۆتگن. آهنگده‌گی هجوي اتمه بۆلیب، مدني ساخته‌لیک، غرب‌لشیش یاکه حددن آشگن زمانوی‌لیکنی کنایه قیله‌دی. بۆ اتمه کوچلی تنقیدي سۆز بۆلیب، عادتده اۆزبېک‌چیلیک‌دن چېتگه چیققنلر حقیده ایتیله‌دی.(محمدی، برکت الله، ۱۴۰۴)

سیم‌سبیل

جوده آراسته، یېنگیل حرکت، آزاده، لېکن بیراز اۆزینی کۆرسه‌تیش‌گه اورینگن آدمگه ایتیله‌دی. مثلاً: سیم‌سبیل بۆلیب یورر ایکن، او آدمدن احیتاط بۆل! «سی»- اینگیچ‌گه، نازک؛ «سبیل » ایسه ناانیق تاووشلی بۆغین صفتیده ساخته چیرای یاکه بیرار نرسه‌نینگ تشقی پرده‌سی صفتیده ایشله‌تیلگن بۆلیشی ممکن. تنقیدي آهنگده، صنعي‌لیک، اۆزینی کۆرسه‌تیش‌گه اورنیش‌دیر.(محمدی، برکت الله، ۱۴۰۴)

لنده‌ویر

بې‌پروا، دنگسه، یېلکه‌سیدن ایش توشمه‌یدگن، اۆز حالیگه تشلب قۆییلگن آدمگه ایتیله‌دی. او باله بوتونلی لنده‌ویر بۆلیب کېتگن. «لند» تاووشی آغیر حرکت، «اویر» ایسه عاجیزلیککه اۆخشش فونیتیک توزیلمه‌دیر. بو سۆز تورلی اۆزبېک شېوه‌لریده اوچره‌یدی. تنبیه آهنگیده، اینقسه ایشگه یره‌مه‌یدیگن یاشلر اوچون ایشله‌تیله‌دی.(محمدی، برکت الله، ۱۴۰۴)

کششه‌یمه

جوده هم آراسته، اۆزیگه قتتیق اعتبار بېره‌دیگن، کۆز-کۆز قیلووچی آدمگه ایتیله‌دی. مثال اوچون: کششه‌یمه بۆلیب هرکونی یوزینی چیرایلب یوره‌دی. بو سۆز شکلی فونیتیک جهتدن بېزه‌نیش، اۆزینی بېزه‌ب یوریش آهنگینی بېره‌دی. کۆپراق تشقی کۆرینیش‌گه حددن زیاد بېریله‌دیگن اورغو بار. بعضیده کنایه‌لی بعضیده ایسه کولگیلی تنقید صفتیده ایشله‌تیله‌دی.(محمدی، برکت الله، ۱۴۰۴)

کرسن

جوده بې‌معنی، قۆپال، قۆپال حرکتلی، کللەسی کتته یاکه جاهل آدمگه ایتیله‌دی. مثلاً: او کرسن آدم، تیلینی هم، قۆلینی هم بیلمیدی. فونیتیک جهتدن «کر» (ایشیتمه‌یدیگن)سۆزیگه یقین بۆلیب، گپنی توشونمه‌یدیگن، حرکتنی اۆیله‌می قیله‌دیگن آدم معناسیده‌دیر. سلبي تربیه‌سیزلیک یاکه تنقیدي آهنگده ایشله‌تیله‌دی.(محمدی، برکت الله، ۱۴۰۴)

کومه‌له

حرکتده سست، چۆزیلیب- یاتیب یوره‌دیگن، دنگسه یاکه سویونچه آدمگه ایتیله‌دی. مثلاً: بو کومله بۆلیب، یاتیپتی، هېچ نیمه‌گه یورمه- یدی. «کومله یوریش» پسته حرکت قیلیش، یېردن کۆتریلمس‌لیک معنا لریده ایشله‌تیلگن. بو سۆزده غیر فعال، یره‌مس حالت نظرده توتیله‌دی. کنایه‌لی وتنقیدي، دنگسه یاکه ایشگه نالایق آدملر حقیده قۆللنه‌دی. جلیلی، حسیب الله، ۱۴۰۴)

گوپسنگی

جوده قۆپال، بد بوروش، هیبتلی آدمگه ایتیله‌دی. مثال: گوپسنگی بۆلیب، اېشیککه سیغمسدی. «گوپ» کتته تاووش یاکه آغیرلیک؛ «سنگی» ایسه احتمال تاشدېک آغیر اۆبرزینی بېره‌دی. بو سۆزدن جسدی کتته، اما حرکت‌سیز آدم انگله‌شیله‌دی. تنبیه و هجو اره‌لش، سلبي اۆبرزده ایشله‌تیله‌دی.(مصلح، محمد عارف، ۱۴۰۴)

قره‌قچی

کۆز آستیده یورگن، چققان اۆغیرلیک‌که مایل، حرام حریص ایشلرنی قیله‌دیگن آدمگه ایتیله‌دی. باله قره‌قچی‌گه اۆخشب، دوکان اطرافیده یوریبدی. بو اتمه اۆزبېک تیلیده رسمي-لغوي معناده هم بار. «اۆغری، باسقیچی». لېکن خلق تیلیده چققانلیک و تاولم‌چیلیک بیلن باغلنه‌دی. قتتیق سلبي باله‌لرگه یاکه ایشانچسیز کیشی‌لرگه نسبتاً آگاه‌لنتیریش صفتیده ایشله‌تیله‌دی.(عادلی، محمد نادر، ۱۴۰۳)

غۆلبزەرنگ

کۆریم‌سیز، قیافه‌سی یامان، آراسته بۆلمه‌گن، یاقیمسیز آدمگه ایتیله‌دی. مثلاً: شو غۆلبزەرنگ آدم بیلن بیر جایگه هم بارالمه‌یسن. «غۆل» پیشمه‌گن، یېتیلمه‌گن؛ «برزنگ» ایسه احتمال ناانیق رنگلی، خنک، توسده ایشله‌تیله‌دی.

عموماً، بو سۆز پیشمه‌گن نامقبول، ترتیب‌سیز کۆرینیش‌گه ایگه آدمگه ایشله‌تیله‌دی. یعنی مسخره‌لی، کنایه بیلن ایتیله‌دیگن سلبي صفتلش‌دیر.(وهاج، منهاج الدین، ۱۳۹۸)

ماسلیخ: اصلیده اۆلیب قالگن، حرام بۆلگن حیوان. یعنی شرعی طرزده سۆییلمه‌گن، اۆز-اۆزیدن اۆلگن یاکه باشقه سبب بیلن حرام سنلگن جانورگه ایتیله‌دی. کنایه‌وی شکلده کیر، افلاس بۆلیب یاتگن ایشله‌مس ایندەمه‌ی یاتگن مسخره‌آمیز، سلبي قیمتگه ایگه آدمگه ایتیله‌دی. همده کۆپراق تنقیدي و کولگیلی معناده ایشله‌تیله‌دی. یعنی آدم ایش قیلمسدن یاتگنی اوچون اونی ماسلیخ دېب اته‌ش آرقه‌لی کنایه قیلینه‌دی.(وهاج، منهاج الدین، ۱۴۰۳)

ماخاو:

سېکین حرکت قیله‌دیگن، سست، بعضیده روحي یاکه جسمانی عاجز آدمگه ایتیله‌دی. مثلاً: بو آدم کۆپ ماخاو. بو سۆز تورکي تیللرده، حتی رسمي تیلده هم ایشله‌تیله‌دی. عادتده جسماني ضعیف‌لیک روحي سېکین‌لیکنی انلگلته‌دی. سلبي آهنگده سست، دنگسه یاکه یېترلی درجه‌ده رواجلنمه‌گن دېگن معنانی بېره‌دی. (رسولی، عبدالفتاح، ۱۴۰۴)

ناپېه‌نازین

یخشی‌گینه، هر تمانلمه اۆرته‌چه یاکه درست آدمگه ایتیله‌دی. بعضیده خوش معامله، کمترین یاکه جدي آدمگه نسبتاً ایشله‌تیله‌دی. مثال: او ناپېه‌نازین باله، ایشنی هم بیله‌دی، گپگه هم توشونه‌دی. سۆز شکلاً سل اۆزیگه خاص، هزل‌آمیز آهنگ‌گه ایگه‌دیر. بعضی حدودلرده سلبي بۆلیشی ممکن. یاکه اۆرته‌چه، فایده‌لی، یامان اېمس دېگن معنانی هم انگلته‌دی. ایجابي یاکه بې‌طرف، عادتده مقتاو یاکه تن آلیش طرزیده هم ایشله‌تیله‌دی.(صدیقی، عطاأالله، ۱۴۰۴)

هاباو

بی‌پروا، بیر جایده ساکن اۆلتیریب قالگن حرکت‌سیز آدمگه ایتیله‌دی. مثال: هاباو بۆلیب جاییدن قیمیرله‌میدی. سۆز آهنگیدن آغیرلیک حرکت‌سیزلیک سېزیله‌دی. کۆپینچه دنگسه یاکه موراسه قیلمه‌یدیگن آدمگه نسبتاً ایشله‌تیله‌دی.(صدیقی، عطاأالله، ۱۴۰۴)

یاپاسقی

ایچکی دنیاسی یاپیق، گپیرمه‌یدیگن، اۆزیگه خاص فعل-اطوارده بۆلگن آدمگه ایتیله‌دی. مثلاً: یاپاسقی آدم دردینی هم هېچ کیمگه ایتمه‌یدی. «یاپ» یاپیق«آسقی» بۆلیش آهنگی. بو سۆز اینتراوېرت، اۆز حالیگه تشلنگن، کۆنگیلنی آچمه‌یدیگن آدمنی بیلدیره‌دی. بعضیده ایجابي(ساکن‌لیک، بعضیده سلبي (اوزیل-کۆریلیک) کانتېکست‌گه قره‌ب فرقلنه‌دی.(کریمی، عبدالمعروف، ۱۴۰۴)

نتیجه

یۆقاریده‌گی تحلیل‌لر شونی کۆرسته‌دی که، جرباشی قیشلاغیده قۆللنه‌دیگن آغزه‌کی اصطلاح‌لر اۆزبېک خلقی‌نینگ مدني تفکری، حیات طرزی و اجتماعي مناسبت‌لری‌نینگ یققال تیل افاده‌سی‌دیر. بو سۆز و عباره‌لر اۆز ایچیگه کنایه، هزل وبعضاً مقتاو کبی کۆپ قتلملی معنا یوکلمه‌لرینی آلگن بۆلیب، اولر آرقه‌لی خلق بیر-بیرینی بهالیدی، تعریفلیدی یاکه تنقید قیله‌دی. بو سۆزلر ادبي تیل گه خاص بۆلمه‌گن، اما خلق آره‌سیده فعال قۆللنه‌دیگن دیالیکتیک بیرلیک‌لردیر. هر بیر اصطلاح آرتیده اجتماعي مناسبت، اخلاقي بها، یاکه کولگی-مسخره بیلن افاده‌لنگن فکر یشیرینگن‌دیر. شو اصطلاح‌لر آرقه‌لی خلق‌نینگ دنیا قره‌شی و اۆز ارا مناسبتینی توشونیش

ممکن بۆلەدی. بو بیرلیک‌لرنینگ یازمه شکل‌گه توشیریلیش و تحلیلی، اولرنی یوقالیب کپتیشیدن سقلب قالیش، همده کپله‌جک تدقیقات‌لر اوچون منبع تیارلش وظیفه‌سینی بجره‌دی. شونینگدېک، بو کبی اتمه‌لرنی تۆپلش، تحلیل قیلیش و لغت طرزیده نشر اېتیش آرقه‌لی محلي لهجه‌لر تیلشناس‌لیگی‌گه و مدنیت شناسلیک‌که سېزیلرلی حصه قۆشیش ممکن بۆلەدی.

قیناقچه

تاشبای،حاجی.(1403) .(یۆلداش قید اېتگن). جرباشی، ینگی قلعه، تخار، افغانستان.

جلیلی، حسیب الله.(1404). (یۆلداش قید اېتگن).خواجه بهاوالدین، تخار، افغانستا.

حاتمی، محمد صدیق. (1403). (یۆلداش قید اېتگن). جرباشی، ینگی قلعه، تخار، افغانستان.

حاتمی، بی بی گل. (1403). (یۆلداش قید اېتگن). جرباشی، ینگی قلعه، تخار، افغانستان.

حیدری، محمد بشیر. (۱۴۰۳). (یۆلداش قید اېتگن). جرباشی، ینگی قلعه، تخار، افغانستان.

خالدبېک، عبداللطیف. (۱۴۰۴). (یۆلداش قید اېتگن). کارته‌ی نوایی، تخار، تالقان، افغانستان.

رسولی، عبدالفتاح. (۱۴۰۴). یۆلداش قید اېتگن. تالقان، تخار افغانستان.

شیرین، کاکا. (۱۴۰۴). (یۆلداش قید اېتگن). جرباشی، ینگی قلعه، تخار، افغانستان.

صدیقی، عطاأالله. (۱۴۰۴). (یۆلداش قید اېتگن). جرباشی، ینگی قلعه، تخار، افغانستان.

صدیقی، ظریف.(1404). (یۆلداش قی‌د اېتگن). جرباشی، ینگی قلعه، تخار، افغانستان.

عادلی، محمد نادر.(1403). (یۆلداش قید اېتگن). جرباشی، ینگی قلعه، تخار، افغانستان.

فایق، امان الله. (1403). (یۆلداش قید اېتگن). جرباشی، ینگی قلعه، تخار، افغانستان.

کریمی، عبدالمعروف. (۱۴۰۳). (یۆلداش قید اېتگن). جراشی، ینگی قلعه، تخار، افغانستان.

مصلح، سهراب.(۱۴۰۴). (یۆلداش قید اېتگن). جرباشی، ینگی قلعه، تخار، افغانستان.

مصلح، محمد عارف . (1404). (یۆلداش قید اېتگن). جرباشی، ینگی قلعه، تخار، افغانستان.

محمدی، برکت.(1403). (یۆلداش قید اېتگن). جرباشی، ینگی قلعه، تخار، افغانستان.

محمدی، حبیب الله. (1404). (یۆلداش قید اېتگن). جرباشی، ینگی قلعه، تخار، افغانستان.

وهاج، منهاج الدین. (1403). (یۆلداش قید اېتگن). جرباشی، ینگی قلعه، تخار، افغانستان.

یۆلداش، نجم الدین.(1404). (یۆلداش قید اېتگن) تالقان، تخار، افغانستان.